

АЛЕКСАНДРА С. КОСТИЋ ТМУШИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СРПСКУ КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

МОТИВИ ПОКАЈАЊА И СТРАШНОГ СУДА У КЊИЖЕВНОСТИ И СЛИКАРСТВУ ЗА ВРЕМЕ КРАЉА МИЛУТИНА

Циљ рада је да истражи, проучи и протумачи мотиве покајања и страшног суда у српској књижевности и сликарству у периоду владавине краља Милутина. Мотиви покајања и страшног суда су у великој мери, уосталом као и сви есхатолошки мотиви, веома присутни у делима српских писаца средњег века. Исто тако, ове мотиве сусрећемо и у сликарству истог периода. Истражујући постављене задатке, како би се дошло до одређеног циља, неопходно је било испитати фреквентност мотива покајања и страшног суда у књижевним делима и сликарству за време владавине краља Милутина. Ово се могло постићи компаративним проучавањем мотива покајања и страшног суда, у домену ове две врсте уметности, упоређујући их са другим уметничким тенденцијама, тачније са византијском уметношћу која је српској уметности служила као главни извор. Међусобним упоређивањем задатих мотива у оквиру српске уметности настојали смо да укажемо, што ће се на крају рада и увидети, на њихову различитост и могућност другачијег обликовања.

Кључне речи: краљ Милутин; покајање; страшни суд; књижевна дела; сликарство.

1 aleksandra.kostic.tmusic@pr.ac.rs

Рад је резултат пројекта *Косово и Мешохија између националној идентитет и европизација* (ИИИИ47023).

Есхатолошке теме и мотиви, посебно мотиви покајања и страшног суда, у старој српској књижевности веома су распрострањени. У нашој науци готово мали је број студија која се у целини баве овом проблематиком. Испитивањем ових мотива, српски научници су се бавили у оквиру ширих тема у српској уметности и на тај начин открили само неке од појединости које ова наука доноси. Постављање и испитивање есхатолошких научних начела изнео је протојереј Божидар Мијач. У својој *Есхатологији* (1988) Мијач се бавио дефинисањем основних начела ове науке, где је пружио и комплетно појашњење сваког мотива понаособ, међутим, без освртања на њен одраз у српској књижевности и сликарству. Поред Мијача, есхатологијом су се бавили и Даница Поповић (1992), Драгиша Бојовић (1992; 1995; 2004), као и Александра Костић Тмушић (2018).

У домену српског средњовековног сликарства есхатолошки мотиви су неизоставан део на зидовима манастира и цркава. Захваљујући многим конзерваторским и рестаураторским радовима извршеним под надлежношћу Републичког фонда за заштиту културних споменика Србије многи сликарски радови су откривени и протумачени. Међутим, као и у српској књижевности, мало је студија у целини посвећених осветљавању и изучавању есхатолошких мотива у српском средњовековном сликарству. Постоји много таквих студија, али се оне есхатолошким проблемом баве само парцијално и објављене су у склопу монографија које су посвећене одређеном културном споменику, цркви или су такви текстови расути по архитектонским часописима као што је на пример *Стираринар*. У оквиру монографије Бранислава Тодића *Грачаница* (1988) може се наћи поглавље које носи назив *Есхатолошке теме*.

Међу свим овим научним текстовима не може се наћи ни један који обухвата проналажење и тумачење есхатолошких мотива у српској књижевности и сликарству за време владавине краља Милутина, стога је циљ и задатак овог рада да се есхатолошки мотиви покајања и страшног суда, пре свих, пронађу и тумаче, како на основу делова извора литературе коју смо навели тако и на основу сопствених запажања приликом истраживања. У испитивању се није кренуло од поставке основних теоријских начела есхатолошке науке и њене рецепције у српској средњовековној уметности, из разлога што је већ опште познато шта представљају ови мотиви, већ се кренуло у испитивање духа времена епохе краља Милутина и његове уметничке тенденције, и на крају су анализирани есхатолошки моменти, покајања и страшног суда, који спадају у домен књижевности и сликарства тога доба.

Након дуже стагнације, за време владавине краља Милутина српска држава и култура доживљавају велики процват. Многи историчари, када излажу историјске чињенице које су се одиграле за време владавине краља

Милутина, детаљно говоре о уметничким тенденцијама које га прате. Стога се уметност за тих 40 година издваја као посебна епоха, епоха препорода и упоредног развитка византијских и српских уметничких тенденција. Поред тога што је наставила да прати византијски уметнички модел, српска уметност, пре свега књижевност и сликарство, развијала се упоредно са византијском уметношћу.

Ширењем граница српске државе дошло је до јачања цркве што је умногосте утицало на тадашње књижевно стваралаштво. Преписивачка делатност или Литургијска реформа, под којом се подразумевала што строжа ревизија претходних старословенских превода најважнијих богослужбених књига, као и настанак нових текстова, била је веома актуелна у српским књижевним центрима с краја XIII и почетком XIV века. Поред преписивачке делатности, упоредно се развијала и самостална стваралачка активност српских средњовековних писаца која је доносила извесну новину у поетици старе српске књижевности. Те новине могу се пратити код једина два представника књижевности који су стварали у доба краља Милутина, Теодосија Хиландарца и архиепископа Данила II.

Главни књижевни центар и даље је био на Светој Гори у манастиру Хиландар. Ту су живели и стварали монаси који су обогатили српску књижевност с почетка XIV века и подигли је на виши ниво. Димитрије Богдановић наводи да је свој пуни развој стара српска књижевност достигла за време владавине краља Милутина, још крајем XIII века, као и то да нема ни једне књижевне појаве која би обележила преломно обележје епохе (Богдановић, 1980, стр. 164). И у овом раздобљу развитка српске књижевности наставља се култ свештене двојице, Светог Саве и Светог Симеона. Тај заједнички култ резултовао је многим новим текстовима које је у овом периоду најбоље и једино остварио Теодосије Хиландарац у својим делима. Поред овог култа јавља се и ствара, од стране истог писца и до тада мало познат култ Петра Коришког.

Пратећи традицију и устаљену композицију житија, Теодосије већ на почетку износи есхатолошка схватања. Сам пишчев однос према стварању, дидактичног је и есхатолошког значења. Наводећи своје умне слабости, Теодосије истиче потребу писања житија „изванредних људи“ (Теодосије, 1988, стр. 101), стављајући га тако на литерални пиједестал, која ће служити људима као главни водич ка спасењу. Спасење, које Теодосије наводи исказано је кроз мотиве покајања, страшног суда, последњих времена и страхом од Другог Христовог доласка „А нашем последњем, лењом роду, у који свршетак векова достиже, у коме је мало оних што се спасавају“ (Теодосије, 1988, стр. 101). Временска одредница „последњем“, под којом се подразумева последње време, карактеристична је за есхатолошко схватање света које је присутно у сваком добу. Ратови, глад, безакоња, болести и морална

анархија у свести људи били су еквивалент апокалипси, тако да је сваки нараштај своје време сматрао последњим временом, као време Другог Христовог доласка и Његовог коначног суда. За овакав доживљај света Теодосију су сигурно послужили многи напади разбојника на манастире и цркве, нарочито на Светој Гори, који су у средњем веку били интензивни.

Примере таквих напада Теодосије бележи у *Жиџију Свештој Саве*, кроз које је исказан есхатолошки мотив покајања. Први напад разбојника Свети Сава доживљава одмах након замонашења, када обилази светогорске манастире, а други на путу за Акру. У оба случаја након догађаја следи покајање и тражење опроштаја разбојника због насртања на Светог Саву. Напад Угарског краља на Стефана Првовенчаног такође је обележен мотивом покајања. Према Теодосијевом навођењу Свети Сава је отишао на двор угарског краља како би га одговорио од напада на Србију. Како угарски цар није желео да га послуша, Свети Сава изводи једно од својих чуда и претвара кишу у град исказујући тако силу Божију. Када је ово видео угарски цар затражио је опроштај од Светог Саве: „А тебе божији човече за опроштај молимо, опрости нам, што ти у препирци рекосмо и не сећај се против нас ка Богу због тога, да не пострадамо нешто, јер си ти, као што видимо, Божји слуга, и Бог те у свему слуша“ (Теодосије, 1988, стр. 217).

Покајање доживљава и краљ Владислава над гробом Светог Саве у Трнову, те говори: „Знам оче, моје те сагрешење најпре учини бегунцем од мене и отера те да се ван свог отачаства престравиш, и сад опет чини да царево срце буде тврдо и да нам те не да. Али смилуј се на мене, опрости ми ако и нисам због неправедних грехова мојих достојан да се наречем сином твојим не одгурни ме као пород свог ти брата, предомисли се о злу мојему, јер ти се кајем оче“ (Теодосије, 1988, стр. 252). Сагрешење и покајање су у узрочно последичној вези. Писац је под сагрешењем највероватније мислио на побуну млађег брата Владислава против краља Радислава кад је дошло до промене на престолу. Теодосије наводи рат који се одиграо међу браћом, али не и праве околности које су се збиле. У *Жиџију* побуна краља Владислава оправдана је тиме што је краљ Радослав скренуо са ума због своје жене Ане, чему се противио Свети Сава. Након крунисања краља Владислава, Свети Сава по други пут одлази у Свету земљу. Умире у Трнову и по Теодосијевом *Жиџију* његове мошти остају годину дана да почивају у манастиру светих четрдесетомученика. Много пута су српски краљ и архиепископ тражили од дугарског цара дозволу да се мошти Светог Саве пренесу у Србију, али краљ није дозвољавао. Покајањем на гробу Светог Саве краљ Владислав се испунио од греха и добио дозволу за пренос моштију.

Нешто другачије покајање присутно је у Проповеди о вери коју Свети Сава упућује свом народу уочи саборне архијерејске литургије у Жичи. Једна од главних мисија Светог Саве у Србији била је ширење хришћанске вере

у свом народу, стога је Проповед догматског карактера, јер се у њој излажу главна учења православне цркве. Позивајући се на свете апостоле Свети Сава поручује: „Бог презревши године вашег незнања, ево сада вам запрећује преко мене, да се вером и покајањем обратите к њему, јер је поставио дан када ће веселени судити правдом“ (Теодосије, 1988, стр. 210). Оно што Свети Сава заправо поручује, јесте да је покајање једини пут до спасења на страшном суду.

Мотив страшног суда најчешћи је у беседама Светог Саве. У беседи о милосрђу Свети Сава људима на Светој Гори поручује:

Колико изнад свих добрих дела може и хвали се, рече, милостиња на суду! Колико ли они који су лењи за милостињу и који Богу преко сиромаша по могућности не уграђују треба да се доје стојења са леве стране и убрајања међу козе и речене претње: „Немилостив је суд онима који нису учинили милости!“ И ови треба да разумеју најмилосрднијег и доброг судију Бога. Стајање са леве стране реминисценција је на Христово казивање о страшном суду када ће сви људи бити подељени на леву и десну страну. На левој страни ће се налазити грешници (козе), а са десне праведници (овце) „Овце ће поставити с десне стране себи, а јарце с леве“. (Мт, 25.33-34).

Страшни суд се помиње и у Беседи о вери коју Свети Сава изговара након преноса моштију Светог Симеона у Србију:

Јер пред њим ће стати цар са војником, господар са слугом, син са оцем и отац са сином, кад се престоли представе и Бог на суду седне, река ће огњена тећи са шумом тражећи да узме грешнике, и књиге дела наших отвориће се, где смо сви прстом Божијим записани, јер у књигама твојим, рече, све ће се написати. И тада ће као горки тужилац стати против нас греси наши, обличујући нас, и страшно ће сваки на тој страни расправи испитивати, где није могуће лажју сакрити истину или подмитити судију, јер њему не треба ништа, јер све држи.

(Теодосије, 1988, стр. 169)

У српским средњовековним житијима кроз узорно живљење светог, о коме се пише, исказан је пример који читалац треба да следи. Опис узорног живота светог, код свих писаца, темељи се на покајању и подвизима који граде лествице за достизање висина на којима се налази сам Бог. Досезањем небеских висина и сагледавање Бога највећи је идеал светог. Подвизима се постиже сигуран улазак у Царство небеско, а где је улазак у Царство небеско ту је и спасење. „Спасење и улазак у Царство небеско подређен је, у крајњој линији, сваки подвиг самоусавршавања и аскезе“ (Поповић, 1992, стр. 166). У *Житију Светиој Саве* мотив Царства небеског назначен је у опису обиласка манастира на Светој Гори где Свети Сава и Свети Симеон чинећи добра дела уписују себе у „књигу живота“ (Теодосије, 1988, стр. 132). У фи-

гуративном смислу уписати се у књигу живота значи обезбедити улазак у Царство небеско, у бесмртност. Тако есхатолошки мотив смрти, затим мотив страшног суда, представљају само прелаз између привременог и вечног живота.

Жиџије Свештої Пейтра Коришкої састоји се из две целине. У првој целини дата је физичка борба Петра Коришког, тренутак када ће се одвојити од својих ближњих и своје околине која га не разуме. Та борба ће бити окончана напуштањем дома, а касније и сестре која је Петра следила на Христовом путу. Друга целина обележена је унутрашњом борбом Петра Коришког, која се одиграва у Коришкој пустињи, а чији је главни актер његова душа. „Та борба се може назвати коришком повешћу и започиње „јеванђељем змије“, својеврсном антиципацијом сукоба душе и демона“ (Бојовић, 2004, стр. 76). Кроз векове симболика змије мењала се и развијала. У многим архаичним културама сматрана је чуваром доњег света и царства мртвих, највероватније због њеног начина живота по тамним местима. Према библијском тумачењу, змија је антиципација ђавола и демона која је навела Адама на грех. Овакво тумачење Теодосије истиче на почетку коришке повести:

Но беси лукави, који по природи својој мрзе људски род, као год што у почетку на првог човека Адама завишћу нападоше те га змијиним саветом преластише да ће бог постати, и због преступљења заповести и кушања дрвета учинише да и од раја и од Бога буде одагнан, тако и на преподобнога завист подигоше, и пошто се заједно са оном поквареном змијом договорише, напрегоше све снаге да га многим нападима од стене и од пештере одагнају. Змија се не усуђиваше да изађе пред очи преподобнога, него у својој пештери дан и ноћ непрестано јаросна шишташе, и шиштањем буку и страх велик изазивајући узнемираваше преподобнога.

(Теодосије, 1988, стр. 272)

Након узнемиравања од стране змије појављују се зли демони или, како их Теодосије назива, „беси“ који га испитују због греха, због остављања сестре у пустињи. У свом обраћању Петру демони помињу још један есхатолошки мотив, а то је мотив страшног суда. „Зар се не плашиш суда, јер ће од тебе душу њену Бог тражити? Којим ћеш, дакле, већим грехом од овог прогневити Бога, ако не изађеш и не нађеш кости њене те их у земљу не погребеш, и бар тим не умириш Бога према себи“ (Теодосије, 1988, стр. 272). Све-стан да ће се демони поново вратити Петар се још већом молитвом обраћа Богу да му пошаље анђела заштитника, што ће се догодити у борби против немилосрдне змије. Победу је остварио управо уз помоћ архистрагита Михајла, који се и сам борио против ђавола. Место на коме је победа постигнута Петар ће величати као место на коме се сила Божија пројавила „на месту овом Господ виде“ (Теодосије, 1988, стр. 275).

Након тога демони још јаче почињу да нападају Петрову душу у разним облицима. Демони се приказују у облику јата гавранова или као војска са оружјем и шлемовима са главама дивљих вепрова и медведа. Њихов опис долази од њихове главне особине, а то је зло. Свештеник Родион Петроградски у својој књизи *Људи и демони* наводи да су демони унаказили себе уништењем добра у себи, рађањем и развијањем зла у себи што се одразило и на њихов спољашњи изглед (1995, стр. 31). У *Жицију Свештої Пейра Коришкої* демони не само што испитују душу за њене грехове већ покушавају да га истерају из Коришке клисуре. Петра не нападају само вербално већ и физички. Видевши да речима не могу да поразе Петрову умну издржљивост бесови га бацају са стене и провлаче његово већ слабо тело кроз реку. Међутим, духовна снага и све јача молитва учинили су да Петар издржи било какве нападе. Он се од демонолошких напада брани на начин који налазимо у Светом Писму, читањем Псалема. Демонолошка испитивања душе Петра Коришког у овом житију пружају слику митарства пре митарства, посебног суда који се остварује на земљи, дакле још за време живота светога.

Бог искушава Петра као и све остале подвижнике. Искушења које Бог шаље Петру Коришком не треба схватити као опомену или казну за његове грехе већ као искушење његове вере, која је судећи по Петровој издржљивости веома велика. У оваквим божијим искушењима које нам писац приказује огледа се мисао Исака Сирина који каже: „Туге које Бог допушта, дају нам се за духовни напредак. Бог се не свети за грехе наше. Напротив, воли нас још више и хоће да се исправимо. Искушења требамо да примимо иако нас жалосте. И не заборавимо да Бог допушта искушења према духовној снази коју има свако од нас“ (Сирин, 2000, стр. 20). Духовна снага Петра Коришког одолева свим демонским искушењима.

Коначна борба Петра Коришког и његова победа над демонима дата је у својеврсној симболици светлости. То је она светлост која исијава из светога као доказ коначног тријумфа над злим силама, а пре свега над самим собом. Та светлост је прави и једини доказ Петрове вере.²

После тога светлост велика у неизрецивом виђењу у пештери заблиста, и сан од њега оде по дану и по ноћи, и мишљаше као да је на небесима а не на земљи у радости и весељу божанственом, и насићиваше се неисказаним виђењима многодневно, тако да је и худо биље и горки жир заборавио јести, и ни да га скупи изаћи потом није мислио, нити је желео још да живи на земљи.

(Теодосије, 1988, стр. 286)

2 У православној аскези могуће је остварити суд на земљи, као што је пример у *Жицију Свештої Пейра Коришкої*. Он се манифестује и огледа кроз сабраност и смиреност коју Петар исказује кроз читаву борбу са демонима. Тако је остварен својеврстан поступак суд пре суда што значи да се Петар Коришки још за живота попео на лествицу.

У владарским житијима архиепископа Данила есхатолошки мотиви различито су заступљени. Најмањи број есхатолошких мотива налазимо у *Жиџију краља Уроша* и *Жиџију краља Милуџина*, док је у преостала два, *Жиџију краљице Јелене* и *Жиџију краља Драџуџина* њихов број највећи. Заједнички мотив у већини владарских житија архиепископа Данила јесте свакако мотив покајања.

У *Жиџију краља Драџуџина* архиепископ Данило Други даје духовни портрет краља Драгутина сликајући га као највећег покајника. Писац га чак упоређује са многострадалним Јовом. Покајнички пут краља Драгутина у *Жиџију* почиње падом са коња под градом Јелечом који је писцу послужио као једна врста духовне преобразбе, духовне катарзе и тим путем се краљ Драгутин креће све до своје смрти, живећи у највећој молитви и посту. Овај историјски догађај архиепископ Данило Други је у *Жиџију* окарактерисао као казну божију која је сустигла краља Драгутина због напада и отимања престола од свог оца краља Уроша.

Ево видиш да је праведан Господ и да правду заволи. Сагреших, Владико, очисти ме, и чинио сам безакоње, опрости ми. Јер прво не послушах заповести бо-жанственог Ти писма, како рече у светом Твоме еванђељу: „Ко злостави оца или матер, смрћу нека умре“. И опет: „Поштуј родитеље равно с Богом“. Ове заповести преступивши ја јадни, погубих самога себе, подигавши руку на свог родитеља, (тако) да су моје ране по заслуги, и не само ово, и горе од овога, што предвиђам, ускоро ме очекује.

(Данило, 1988, стр. 60)

Колики је Драгутин био покајник Данило Други показује у делу *Жиџија* када описује његов одлазак у друге домове на конак „Тако чињаше овај бо-гољубљиви не само у своме дому, него ако се догодило да иде на неки пут, на којем год месту, тако чињаше, као и своме дому, увек је био ископан гроб у земљи, и место мекане постеље било је прострто оштро камење и трње и у тако спремљеном (гробу) лежао је (Данило, 1988, стр. 69).

Мисао о веку који се завршава и неспремности душе, као лењост и небрига изражена је у монологу краљ Драгутин када предаје престо своме брату Милутину:

О душо малаксала, о душо убога, све дане живота свога проживела си у небризи; о душо, већ зађе сунце и ево твој век је при крају, ти која си грех волела. После овога немаш никаква дела у овом веку. Мало времена имаш да се покајеш од зала својих, која си учинила; но уздахни и оплакуј себе, и устани од сна очајања свога, од тежине и лености, и подигни руке своје, и повичи из дубине срца ка Ономе који те може спасти, и реци: Наставниче, Спаситељу, гинем, могуће Ти је спасти и помиловати, јер сам створење руку Твојих, само ако хоћеш.

(Данило, 1988, стр. 63)

Такође, у том монологу изражен је и есхатолошки мотив страшног суда.

Љуби ми мој брате, ево видиш, како учиних, тако ми се и врати, да више нећу владати на овом престолу, који силом узех своје родитељу. А ако после овога останем на овом престолу краљевајући, тело моје има да буде искушано од Господа љутим неисказаним казнама. Јер по делима мојим што учиних, све ово доћи ће на ме. Јер бол од геене очекује ме, вечне узе и тама крајња, отровни црв, шкргут зуба, скрб и туга огњене реке.

(Данило, 1988, стр. 61)

Архиепископ Данило Други служи се јеванђељском пројекцијом пакла, као и страшног суда која је такође присутна и код Светог Јефрема Сирина.

Схвативши да је земаљски живот пролазан и да је на њему припрема за онај вечни живот на небу, краљ Драгутин у овом *Жиџију* одбацује, у духу хришћанског учења, све на земљи кроз мотив покајања. „Оплакуј себе убоги да не чујеш тамо: зар се сада кајеш, када није време покајању? Јер човек, злато изгубивши наћи ће друго, а изгубивши време покајања, никад неће наћи друго“ (Данило, 1988, стр. 64). Преиспитујући себе и своје поступке, краљ Драгутин кроз овај монолог исказује бојазан да је његово покајање дошло касно и уједно поставља питање: да ли ће добити шансу за искупљење и одлазак у вечни живот? Мотив оплакивања душе присутан је и у *Жиџију краљице Јелене*, чија је поука другачија. „Оплакуј себе, душо, због толиких зала које си ти учинила, јер где су сузе, ту је и Божија милост“ (Данило, 1988, стр. 83). У *Жиџију краљице Јелене* кроз мотив оплакивања душе јавља се и Божија милост, Божије спасење од греха. Посебну пажњу треба обратити на Јеленине монологе испуњене мотивом покајања. „Ох осуда свести моје и очајање грехова мојих веома смућују душу моју, а немам никакве наде на спасење. Јер у гресима упропастих душу своју и у нечистоти безакоња удавих ум и у дубини глиба огрезе тело моје, и немам ми уздања“ (Данило, 1988, стр. 93). „Јаој мени грешној, како погубих време кајања и не знам шта да чиним“ (Данило, 1988, стр. 91). Покајнички лик краљице Јелене Данило је градио „на монашкој традицији исихизма. Сазнање о греху, наводи на мисао о потреби покајања“ (Костић Тмушић, 2017, стр. 202).

Мотив покајања, страшног суда и Другог Христовог доласка³ као и најчешћи су у *Жиџију* исказани кроз покајне молитве краљице Јелене:

- 3 Многи есхатолошки мотиви у владарским житијима архиепископа Данила Другог дати су кроз исповест и кроз молитву главних ликова. У српском средњем веку било је сасвим уобичајено да владари и великаши врше преписку са црквеним поглаварима у којима су износили своје грехове и тако тражили опроштај. Многа таква писма нису сачувана данас, али у многим књижевним текстовима и у сведочењима српских средњовековних писаца налазимо њихове трагове.

Добри даваоче светлости, Христе, просветитељу оних који су помрачени грехом и обратитељу праведних, бесконачно слово, просветли и очисти мене грешну и страстима омрачену и сву поцрнелу, да не осудиш мене у час страшног Ти доласка у најнижим крајевима земље. Ево мртва сам пре своје смрти, и пре бесконачне муке сама себе мучим очајањем својим.

(Данило, 1988, стр. 88)

Кроз део молитве дат је лични осећај и предосећање страшног суда који краљица Јелена потврђује у наставку: „Која ће ме реч избавити у дан Страшног твог доласка, неимајући да ти принесем добра дела?“ (Данило, 1988, стр. 88). Умирање пре смрти у овој молитви означено је као „унутрашњи суд свести“, осуђивање свешћу као основни пут ка покајању, који архиепископ Данило Други преузима од Јефрема Сирина.

Присутност мотива покајања у *Жиџију краља Милутина* је много мања него у *Жиџију краљице Јелене* и *Жиџију краља Драгутина*. Архиепископ Данило је на првом месту истакао краља Милутина као великог владара и војсковођу, а поред тога га је описао и као великог ктитора. За овакво тумачење лика краља Милутина важна је чињеница да је архиепископ Данило Други аутор једног другог текста, *Крајко жиџије краља Милутина*, у облику једне владарке хагиографије, које је касније послужило за стварање великог *Жиџија краља Милутина*.

Након борбе са страним непријатељима, па чак и сукоб са својим сином Стефаном Дечанским, краљ Милутин у овом *Жиџију* почиње свој пут покајања „Госпode наведи ме на пут твој и поћи ћу у истини својој. Покајања не стекох, а такође ни суза. Пошаљи ми кишу суза да угасим страсни пламен тела мога, да се не порадује непријатељ мој због мене“ (Данило, 1988, стр. 127). Покајање краља Милутина огледа се првенствено у описивању добрих дела, дељењу милостиње за убоге и сиромашне како то архиепископ Данило каже: „Као што се не може избројати песак мора, тако и његове милости“ (Данило, 1988, стр. 128). Као доказ његовог великог покајања јесте изградња и обнављање многих цркава и манастира којих је свега четрдесет. Архиепископ Данило даје каталог тих задужбина и наглашава да су неке од њих обнављане и у другим земљама. Краљ Милутин је слао велико богатство за обнављање цркава у Румунији, Јерусалиму, Риму и Цариграду. И у *Жиџију краља Милутина* можемо видети пример покајне молитве: „По молитвено-покајничком тону, по непосредности и искрености осећања, изливених у тренутку нелицемерне скрушености, и по нади и радости које улива правоверје, као и по уметничкој снази и красоти, не заостаје, у односу на претходне, ни 'Милутинова молитва пред упокојење' архиепископа Данила Другог“ (Костић Тмушић, 2007, стр. 118). У њој свети краљ од Цара векова у „старости својих дана“ тражи путовођу ка спасењу, „мужа света и

праведна“, који ће га водити до краја, као што је „многочасном Јосифу“ подарио „преподобног оца Варлаама“.

Слика страшног суда у владарским житијима архиепископа Данила Другог, поред мотива покајања, чини се да је најчешће помињана. На крају *Житија краља Уроша*, краљица Јелена упућује поуку свом сину Драгутину у којој говори о пролазности земаљског света помиње и страх од страшног суда:

Разумела сам чедо моје љубљено, да овај свет пролази и његове похоте, и суд ме чека, претећи ме огњеном муком. Јер шта је ово богатство? Са чиме ћемо га упоредити, дрво које има красно лишће, а плода нема, тј. добрих дела. А знај, чедо моје колико желиш и бринеш се и трудиш се, хотећи славе и сабирајући богатство, какву ћеш корист имати од тога?

(Данило, 1988, стр. 57)

Поучне речи краљице Јелене краљ Драгутин ће остварити, како то сведочи архиепископ Данило Други, у *Житију краља Драгутина* у коме предавши краљевски престо Драгутин почиње свој испоснички живот. Одбацујући раскошне хаљине и материјално богатство делећи га сиромашнима, што је сте један од топоса у српским средњовековним житијима, у есхатолошком погледу један је од неизоставних делова лествице успења ка Господу.

Што се сликарства тиче, ширење нове тематике, ново схватање садржаја и нове уметничке тенденције настале на заласку византијске владавине умногоне су утицале и полако мењале монументални ток српског сликарства с краја XIII века, да би већ првих деценија XIV те одлике достигле свој пун развој. Већ почетком столећа је био заокружен стил познат под називом ренесанса Палеолога који продире и који се упоредно развија у српском сликарству. Освртање на антику, илустровање јеванђељских, светоотачких, па чак и неких апокрифних текстова, уситњавање композиције на мањи број сцена, промена колорита и димензије неке су од главних тенденција нове епохе која се у историји уметности различито именује.

За потребе осликавања многих задужбина краљ Милутин ангажује престижне грчке сликаре из Цариграда који на директан начин преносе најновије византијске уметничке новине на зидове српских цркава. На основу хронологије осликавања цркава за време владавине краља Милутина можемо пратити појаву и рецепцију главних одлика стила ренесансе Палеолога у Србији као и постепену еволуцију у илустрацији есхатолошких тема. На пример, ако упоредимо фреску Успења Богородице у Краљевој цркви у Студеници (која нажалост није сачувана, а за коју многи историчари уметности тврде да је била прототип наредним) са Успењем Богородице у Старом Нагоричану и Грачаници приметимо комплетан развој есхатологије наративног стила. Појашњење мотива страшног суда започињемо Богородицом Љевишком. Већ на самом уласку у храм Богородице Љевишке среће

се већ уобичајена тема страшног суда која је проширена новим наративним елементима.

На почетку фреске налазе се представе два анђела које посетиоце на поетичан начин уводе уз стих: „После ноћи која је прошла, приближио се дан. И светлост је обасјала сав свет“. У представи анђела чувара храма који стоје са леве и десне стране од врата извире посебна есхатолошка симболика. Док један анђеоло у руци држи пламени мач, други, са друге стране, са пером и свитком бележи грехе оних који улазе. Фреска страшног суда почиње на своду јужног простора и у њој се прожимају пагански, антички и новозаветни мотиви. На централном делу, где се налази попрсје Христово, развијају се Деисис, легиони анђела, а изнад њих свитак небеса на коме је једне стране представљено сунце, а са друге месец.

Персонификација сунца и месеца, земље и мора на почетку XIV века јавља се у различитим композицијама као директан илустровани коментар текста на који се слика односи. На источном зиду представљена је Геа (Земља), која се у сликарству највише приказује као полунага жена откривених груди која јаше на чудовишту. У цркви Богородице Љевишке Геа је приказана полунага како седи на чудовишту, а изнад главе држи венац цвећа. Испод ње је насликана до полунага жена која седи на немани и у руци држи лађу са раширеним једром као персонификација мора.

На западном делу насликана је психостазија – карактеристичан есхатолошки мотив који је саставни део страшног суда. Наслеђено из паганских религија, код хришћана се пренело и очувало веровање да се душа након смрти мери. На ваги, коју држи шака представљена на фрески, биће извршено мерење душа свих душа живих и неживих људи. Резултат мерења биће или награда за праведне или казна за грешнике. „Анђели одводе праведнике према рају, а црни демони хватају грешнике и гурају их у огњену реку; таласи су их тако односили према царству Ада, персонификованог у Призрену крилатом људском фигуром, која јаше на крилима чудовишта кроз ватру и ужас. И душе, и демони, и Ад, сви имају крила на фресци у Призрену, као некадашње митолошке фигуре“ (Бадић, 2007, стр. 72). Сценама пакла доминира огњена река која купи грешнике, а анђеоло са трозупцем гура их у пламен. Мотив огњене реке Пирифлегетон хришћани су преузели из античких религија.

Припрата манастира Грачанице цела је у знаку Другог Христовог доласка. Оно што грачаничку композицију страшног суда разликује од таквих есхатолошких представа у другим црквама краља Милутина јесте Рука Божија, која је насликана већ на улазу у манастир, у крстастом своду. У самом центру фреске налази се Рука Божија са душама праведника, а у угловима хорова анђела. „Вернику који улази у цркву слика сугерише да су 'душе праведника у руци Божијој' (како пише на Соломоновом свитку представе

у Манасији) са алузијом на дан свеопштег суда“ (Тодић, 1988, стр. 161). Дакле, мотив руке Божије дио је позајмљен из монументалног српског сликарства и прилагођен сликарским тенденцијама с почетка XIV века.

Као целина, страшни суд је приказан на западном зиду припрате. Ликовна представа Исуса Христа означава почетак страшног суда, која своју потпору има у јеванђељској литератури, пре свега у *Апокалипси* Јована Богослова. У Грачаници је представа Исуса Христа врло комплексна. Она у себе укључује представе Деизиса, Хетимасије и огњене реке. На фрески је приказан Исус Христос у мондорли са Богородицом и Јованом Претечом, као иконографском представом Деизиса. Испод Христа налази се хетимасија, а од његових ногу потиче крвава река, док око њих лебде два ужарена круга. На западном зиду су насликана и два анђела која савијају небеса. Небо је представљено у облику свитка на коме се јасно виде месец и сунце, а на његова два краја стоје анђели. Део композиције страшног суда у Грачаници чини и мотив о мору и Геени који избацују мртве, насликане у белој одећи како излазе из гробова да би им се судило. Персонификација мора насликана је као и у Богородици Љевишкој, полунага женска фигура која у колима на леђима немани, а у руци држи трозубац. Око ње се налазе разне животиње које избацују мртве. Тодић наводи да оваква фигура „води пореклом из античке представе Венере, уобличене и дефинисане као персонификације мора у византијским рукописима XI века“ (Тодић, 1988, стр. 162). Још једна паралела са античком уметношћу налази се у персонификацији земље (Гее) која је насликана у облику младе жене са круном на глави која седи на земљи, са двама крилатим фигурама околу. На северном зиду припрате налази се фреска Мереле душа на којој су представљени демони како доносе грехове умрлог у облику свитка и воде гомилу везаних грешника ка огњеној реци. Огњена река, која, како смо видели, потиче од Христових ногу, насликана је црвеном бојом односи душе грешника у ад. Са стране се налазе анђели који гурају душе у реку, а на дну реке се налази персонификација ада у облику чудовишта. Паклене муке подељене су у два сегмента. Поред Огњене реке у четири једнака квадрата насликане су душе грешника како једу црви. Испод огњене реке налазе се муке прељубника и гусара, којима гуле кожу, ковача који је радио на празник, мучењем сопственим алатом, кривоклетника који је узео туђу земљу, мучен плугом, а скроз десно је насликан млинар који је крао брашно коме виси воденични камен о врат.

На истом зиду, на јужној страни, као пандан страшном суду и паклу, налази се и илустрована представа раја, односно, Царства небеског, која у претходним црквама краља Милутина није осликавана. Јужно од улаза у спољну припрату насликан је разбојник са крстом у руци чију представу налазимо у апокрифном Никодиновом јеванђељу и у Јеванђељу Св. Луке (Лк, 23.43). На вратима раја насликано је ватрено оружје и Свети Петар са

кључевима раја. На левој трећини фреске представљена је Богородица на престолу са два анђела.

Менолошки циклус осликан у манастиру Грачаница има исто значење као и онај из Старог Нагоричана. Како су исти сликари осликавали обе цркве приметна је сличност како у темама тако и у илустрацијама, али и разлика у броју дана. У старонагоричанској цркви илустровани су сви месеци византијске године и скоро сви дани који прослављају одређеног свеца. У грачаничкој цркви илустрација сваког месеца није била могућа због недовољног простора. Теме менолога су, ипак, остале исте. Осликавана су попросја светитеља и мученика када се светкују, као и смрти оних светитеља који су трагично страдали за Христову веру (посечење мачем, усековањем главе, спаљивањем у огњу, распећем на крст). Таквим илустрацијама Менолог добија есхатолошку симболику.

Илустровани Менолог у Грачаници расут је на много страна. Због не тако погодне унутрашње декорације манастира сликари су морали илустрације из календара да пренесу у централни део храма, на сводовима и зидовима југозападног и северозападног кубета и на зидовима унутрашње припрате. Менолог почиње на западној страни друге зоне где су илустровани први дани септембра. Цео месец септембар расут је на североисточном, југоисточном, југозападном и северозападном ступцу: Свети Дада и Говдела посечени мачем, а Свети Никита у огњу. Два западна пиластара доносе илустрацију прве декаде месеца октобра јер није било довољно места за остале дане овог месеца. Они су даље сликани на североисточном делу свода припрате: Свети Назарије, Протасије, Геврасије и Келсије посечени мачем, Свети Карп, Свети Павле и Свети Агатодор у огњу, Свети Кипријан посечен мачем, Света Пелагија спаљена у бакарном волу. Месеци новембар, децембар, јануар и фебруар нису илустровани. Мијовић негира могућност пропадања ових фресака, он сматра да никада нису ни били илустровани „будући да тај део менолога у простору који је одређен за ову тему у храму није имао где бити илустрован“ (Мијовић, 1973, стр. 13). Илустрације за прву половину месеца марта налазе се на југозападном кубету које се настављају на западни зид. Друга половина месеца, који је нажалост пропао, налази се на северном зиду у источној зони. Април је почињао на јужној страни јужног брода, а његов крај на западном зиду у југозападном кубету, где су Свети Јевстатије, Свети Ђорђе и Свети Дада посечени мачем, а Свети апостол Симеон разапет на крсту. Као пандан априлу, месец мај почињао је у јужном броду. Последња три месеца византијске године сликари су осликали у северном кубету и северном броду. Месец јуни био је распоређен у северозападном кубету и на две стране северног брода: Свети Мануил и Свети Савел и Исмаил посечени мачем, Свети апостол Јуда обешен о дрво, група мученика у ватри, непознати светитељ разапет наопако на крст, усековање Све-

тог Теодота и Свете Теодоте. Од месеца јула остали су сачувани само последњи дани: Успење Свете Ане. На северној половини северног брода насликан је месец август: одрубливање главе непознатим светитељима, усековање Светог Јована.

Прва у низу задужбина које је подигао краљ Милутин, а последња осликана, према изворима, била је везана за манастир Хиландар. У овај манастир краљ је улагао много новца и трудио се да га обнови током своје владавине што је и успео. Главну хиландарску цркву посвећену Ваведењу Пресвете Богородице краљ Милутин је подигао око 1293. године како сазнајемо из познијег преписа старог натписа на цркви. Главна црква или католикон грађена је у савременом духу како би задовољила основне литургијске потребе манастира и монаха, што је условило и градњу одговарајућих просторија у те сврхе.

Споменици фресака у Богородичиној цркви уједно су и најстарији у Хиландару с обзиром на то да од првобитне цркве Светог Саве и Светог Симеона није остало ништа. Фрескосликарство цркве било је пресликано у XIX веку, тачније 1803. године. Тадашњи рестауратори водили су строго рачуна о томе да не мењају основну расподелу сликарских композиција на зидинама цркве „тако да савремени конзерватори, уклањајући боју из XIX века, затичу добро очувано сликарство из доба краља Милутина“ (Богдановић, Ђурић, Медаковић, 1978, стр. 84). Претпоставља се да је осликавање вршио један од тада најбољих цариградских сликара Георгије Калиерга са још неколицином сликара.

Отклањањем фресака из XIX века провирују сасвим добро очуване фреске из доба краља Милутина на основу којих су историчари уметности успели да дођу до одређених сазнања. Хиландарске фреске, заједно са још неким фрескама престоничке ренесансе Палеолога, чине најистакнутију целину у стваралаштву православног света око 1320. године. Раскош и богатство сликарства главне хиландарске цркве огледа се и у томе што су се користили златни листићи који су били лепљени на ореоле фигура местимично и на њихова одећа, а јављало се и на орнаментима. „Најупечатљивији светлцуасти ефекат би се створио усред богослужења, када би биле упале свеће, па се из мрака у кубету, озарен златом, појавио Пантократор као да лебди у висинама“ (Богдановић, Ђурић, Медаковић, 1978, стр. 85). У наосу, поред Пантократора, јеванђелиста у кубету и у доњем појасу стајаћих фигура (ратника, мученика, монаха и епископа) насликани су циклуси: Празника, Страдања Христовог, Чуда из Христовог живота као и догађаји после Христовог Васкрсења. У иконографији источног зида припрате истичу се три посебне композиције: Распеће у централној лунети, Премудрост сазда себи храм у јужној и Циклус Светог Јована у северној. Свака од ових композиција има своју симболику, од којих је прва есхатолошка. Рас-

пеће у централној лунети наине има важну улогу, а то је да подсети оне који улазе у храм на Христову жртву зарад спасења људи. Гордана Бабић насликано Распеће у припрати Хиландарске цркве доводи у везу „са обредом панихиде, која се после 1319. певала у припратама српских цркава, како је налагао типик архиепископа Никодима. Обичај је био у Византији да се опело за монахе врши у цркви, али за лаике у припрати, па је и типикон Никодимов увео овај обичај у неке цркве раног XVI века“ (Бабић, 1978, стр. 112). У припрати су још насликане и старозаветне сцене, пророчке визије, неке сцене из Христовог живота, портрети византијских и српских владара, као и фигуре неких светитеља. Иако нису довољно очишћене и проучене, фреске које се налазе у припрати, поред низа уобичајених тема, изражавају и програм фресака које су везане за страшни суд, Други Христов Долазак, хагиографску књижевност и са менолошким циклусом.

Књижевност и сликарство за време краља Милутина, време које се издваја у уметничком погледу као једна епоха, донело је нову есхатологију, која је обогатила новим садржајима и новим симболичним схватањима комплетну српску уметност. Мотиви покајања и страшног суда пренети су у књижевност и сликарство из свакодневног живота. У време које је, са једне стране, било веома плодно, Србија је била на високом ступњу у сваком погледу, а са друге, време, у коме су били ратови, страхови, болести, донело је српској култури ненадмашне књижевне ствараоце и ликовне уметнике, који су успели да извуку оно најбоље из свега што се дешава, те су и оставили дела вредна пажње, дивљења и поноса.

ИЗВОРИ

- Библија. *Нови Завеш.* (2005). Ваљево: Глас цркве.
 Данило Други. (1988). Београд: Просвета – СКЗ.
 Теодосије. (1988). *Жиџија*. Београд: Просвета – СКЗ.
 Теодосије. (1988). *Службе, канони и Похвала*. Београд: Просвета – СКЗ.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић, Г. (1978). Иконографски програм живописа у припратама цркава краља Милутина. У: С. Петковић (ур.), *Византијска уметност почешком XIV века*. Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности.
 Богдановић, Д. (1980). *Историја сџаре српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.
 Богдановић, Д. (1988). Предговор – Теодосије. У: *Теодосије – Жиџија* (9-39). Београд: Просвета – СКЗ.
 Богдановић, Д., Ђурић, Ј. В., Медаковић, Д. (1978). *Хиландар*. Београд: Београдски издавачко-графички завод.

- Бојовић, Д. (1992). *Анџолоџија сџаре срџске ѡезије „ѡоследњих времена“*. Приштина: Јединство.
- Бојовић, Д. (1995). *Песник бугућеї века*. Приштина: Нови свет.
- Бојовић, Д. (2004). *Срџска есхаѡолошка књижевносї*. Ниш: Центар за црквене студије.
- Костић Тмушић, А. (2017). *Поетїски елементи у срџској хаїѡѡрафској књижевносї*. Косовска Митровица – Ниш: Филозофски факултет – Међународни центар за православне студије.
- Костић Тмушић, А. (2018). Есхаѡолошки оквир владарских житија архиепископа Данила Другог. У: М. Лончар-Вујновић (ур.), *Наука без ѡраница: међународни тематїски зборник*. Књига 2: Увиди и изазови (237–252). Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Мијач, Б. (1988). *Есхаѡолоџија, наука ѡ ѡоследњим временима*. Београд: Просвета.
- Мијовић, П. (1973). *Менолої (истѡријско-уметничка исѡраживања)*. Књига 10. Београд: Археолошки институт.
- Панић, Д. и Бадић, Г. (2007). *Боѡородица Љевишка*. Приштина: Панорама.
- Поповић, Д. (1992). *Срџски владарски ѡрод у средњем веку*. Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултета.
- Сирин, И. (2000). *Подвиї аскезе у нашем живоѡу*. Зајечар: Гласник Епархија Тимочка.
- Свештеник Родион Петроградски. (1995). *Људи и демони*. Цетиње: Светигора.
- Тодић, Б. (1998). *Срџско сликарсѡво у доба краља Милуїина*. Београд: Драганић.
- Тодић, Б. (1988). *Грачаница – сликарсѡво*. Београд–Приштина: Просвета–Јединство.
- Тодић, Б. (2007). Бањско злато – последњи остаци фресака у цркви Светог Стефана у Бањској. У: Д. Бојовић (ур.), *Манасїир Бањска и доба краља Милуїина*. Ниш – Косовска Митровица: Центар за црквене студије – Филозофски факултет.

ALEKSANDRA S. KOSTIĆ T MUŠIĆ
UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SERBIAN LITERATURE AND LANGUAGE

MOTIVES OF REPENTANCE AND THE LAST JUDGMENT IN LITERATURE AND PAINTING DURING THE REIGN OF KING MILUTIN

Summary

This work aims to research, study and interpret motives of repentance and the Last Judgment in Serbian literature and painting during the reign of King Milutin. The motives of repentance and the Last Judgment are largely, like all eschatological motives, very present in the works of Serbian medieval writers. We also find these motives in painting of the same period. Exploring the tasks

set before us, in order to research certain goals, it was necessary to examine the frequency of these motives in literary works and painting during the reign of King Milutin. This could be achieved by a comparative study of the motives in the domain of these two types of art, comparing them with other artistic tendencies, more precisely with Byzantine art that served as the main source for Serbian art. By comparing the given motives within the Serbian art with each other, we endeavored to point out, what will be seen at the end of this paper, their diversity and the possibility of different shaping.

Keywords: King Milutin; repentance; the Last Judgment; literary works; painting.